XURŞİDBANU NATƏVANIN ŞAİR ÖVLADLARI

Xurşidbanu Natəvanın övladları Mehdiqulu xan, Xanbikə xanım və Mir Həsəndə də şairlik istedadı olmuş, anaları kimi çox məşhur olmasalar da, Qarabağ şairləri arasında tanınmış, ədəbi irslərindən zamanımıza qədər bir sıra nümunələr gəlib çatmışdır. Onların şəxsiyyəti və ədəbi fəaliyyəti barədə məlumat verməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Mehdiqulu xan Xasay xan oğlu Usmiyev 1855-ci ildə Şuşa şəhərində anadan olmuş, X.Natəvanın ilk övladıdır. Bəzi mənbələr bu tarixi 1856-cı il kimi göstərirlər (M.Həvvab. Təzkireyi-Nəvvab. Bakı: "Elm", 2018, s.189; Poetik məslislər. Bakı: "Yazıçı", 1987, s.183). M.Həvvab onun haqqında yazır: "Uca boylu, xoş xasiyyətli, xoşsurət və xoştəb bir cavandır. Rus tarixi ilə 1856-cı ildə anadan olub. 35 yaşı vardır. Rusiya dövlətində böyük mənsəbə malikdir və yüksək maaşı var. Rusca və farsca savadı var. Bir neçə il əvvəl Rus dövləti tərəfindən böyük bir vəzifə ilə Tehrana gedib şahənşah Nəsirəddin şahın hüzuruna şərəfyab olmuşdur. Rus-osmanlı müharibəsində də iştirak edib. 1311-ci ildə (miladi 1883-84) sizin duaçı bəndəniz Nəvvab Qarabaği musiqi elmində bir risalə tərtib etmişdir. Adı da "Vüzuhül-əqram" ("Rəqəmlərin dili"). Bu əsəri o cənabın adıyla başlayıb qurtardım, onun da xoşuna gəldi. Lazımdır ki, risalənin əvvəlində yazılmış bir neçə beyti buraya da qeyd edim"(M.Nəvvab.Göstərilən əsəri, s.190).

Bu qeydlərdən sonra, M.Nəvvab "Böyük xan knyaz Mehdiqulu xan saninin mədhi" adlı fars dilində yazmış olduğu 14 beytlik mədhiyyəni vermiş və sonra da aşağıdakıları əlavə etmişdir: "Xülasə, bu xanın mədhi o qədər deyil ki, kiçik parçada yerləşsin. Bizim məqsədimiz o xoşbəxtin əhvalını bəyan etmək idi ki, yazıldı. O cənab yazı və şeiri çox sevir, özü də bəzən şeirlər yazır. Onun şərafətli təxəllüsü Vəfadır. Aşağıda qeyd olunmuş şeirlər onun təbinin nəticəsidir. Şeir deməyi və şairləri sevir, onlardan xəbər tutur. Xüsusilə Mirzə Ələsgər Növrəsdən daha çox hal-əhval tutur. Mirzə Növrəsin özünün dediyinə görə, ona sonsuz və nəhayətsiz iltifat bəxş edir"(yenə orada, s.190). Bu qeydlərdən sonra M.Nəvvab Mehdiqulu xanın dörd şeirini təzkirəsinə daxil edir ki, onlardan üçü fars, biri isə Azərbaycan dilindədir (yenə orada, s.190-193).

Azərbaycan dilində, məsnəvi formasında olan 12 beytlik şeirin əvvəlində müəllifin bu qeydlərini oxuyuruq: "Ancaq ömür ona vəfa etmədi, 26 cəmadiyələvvəl 1318-ci ildə rəhmətə getdi (5 sentrabr 1900, Nəvvab)(yenə orada, s.192).

M.Nəvvabın "Təzkirə"sindəki Azərbaycan dilində olan şeirin bir neçə beytini veririk:

Yaran, gəlin, bu gün fürsət məqamıdır,
Vrian olub vətən, qeyrət məqamıdır.
Dini-Məhəmmədi xarü zəlil olub,
Qan ilə könlümüz peymanətək dolub.
...Abad olan vətən axır xərab olub,
Bu dəşti-zülmdə min lalələr solub.
Dünyada məhv olub namü nişanımız,
Yoxdur bu möhnətə tabü təvanımız.
..Hər dindən bizim rövşəndi dinimiz,
Leykən zəlil olub, yoxdur müinimiz.
...İcma edin, bu gün dərdə dəva edək,
Dinü təriqətə canlar nisar edək.

(Ø , æ.192-193)

M.Müctəhidzadə "Riyazül-aşiqin" təzkirəsində onun haqqında yazır: "Bu rəhməti tövəman ki, ismi şərifi Mehdiqulu xandır, tairi-əliyyin aşiyan knyaz Xasay Dağıstaninin xələfüs-sidqidir. Silsileyi-nəsəbi Çingiz xana müntəha olur. Valideyi-macəddəsi isə cənnətməkan Mehdiqulu xanın səbiyyəsidir. Müəzzəməleyh paktinət və bülənd himmət bir zat idi.... Xülasə, öylə bir mərtəbədə sahibi-səxavət idi ki, misli görülməmiş və eşidilməmiş idi" (M.Müctəhidzadə. Riyazül-aşiqin. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1996, s.219).

Mehdiqulu xan Vəfanın yüksək insan keyfiyyətlərindən bəhs edən, onun böyük elm sahibi, xüsusilə ədəbiyyat, nəzəriyyə, məntiq, nəhv, musiqi elmlərinə dərindən bələd olduğunu yazan müəllif daha sonra qeyd edir ki, Tiflisdə canişinin adyutantı olmuşdur. Əsərləri barədə danışarkən müəllif bildirir ki, "Divani-məxsusi yoxdur. Vəqta ki, 1310 sənəyi-hicriyyədə (miladi 1892-ci il - İ.Q.) şərəfi-mülaqatları ilə müşərrəf olaraq məhsulati-fikriyyəsi olan əşarını tələb etdiyimdə övraqi-pərişan üzərində bəyan etdi"(yenə orada, s.220). Müəllif daha sonra qeyd edir ki, biz kitabı tərtib edərkən şairin "əlimizə keçən əşari-abdarı ilə" səhifələrini bəzədik. M.Müctəhidzadə təzkirəsinə M.Vəfanın qırx iki fars və üç Azərbaycan dilində olan əsərini daxil etmişdir. Fars dilində yazılmış əsərlərdən biri münacat, iyirmi səkkizi qəzəl, ikisi qitə, onu rübai, biri fərd, Azərbaycan dilində yazılanlar isə qəzəldir (yenə orada, s.220-233).

"Poetik məclislər" adlı kitabda da Mehdiqulu xan haqqında qısa məlumat verilmiş, onun 1856-cı ildə Şuşada anadan olması, Şuşa və Tiflisdə təhsil alması, rus və fars dillərini mükəmməl bilməsi göstərilərək yazılmışdır: "Dövlət qulluğunda çalışmış, general rütbəsinə qədər yüksəlmişdir. Əsasən Tiflis və Şimali Qafqazda yaşamışdır. Klassik üslubda Vəfa təxəllüsü ilə Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır. Bəzi cüng və təzkirələrdə şeirləri qalmışdır. Vəfa 1900-cu ildə vəfat etmişdir" (Poetik məslislər, s.183).

Bu məlumatdan sonra kitaba Mehdiqulu xan Vəfanın beş beytlik "Bilməyə" rədifli və "Gül gəldi, gəlmədi xəbər ol gülüzaridən" misrası ilə başlanan doqquz beytlik qəzəli daxil edilmişdir(yenə orada, s.184). Həmin şeirlərdən birini nümunə kimi veririk:

Gül gəldi, gəlmədi xəbər ol gülüzardən,
Yox hasilim bu fəsldə bağü bahardan.
Eyşim səninlə eyş idi, könlm səninlə şad,
Sənsiz nə hasilim çəmənü laləzardən.
Ya Rəb, olaydı mən kimi min dərdə mübtəla,
Bu dəhrdə cüda eyləyəni yarı yardən.

Axır rəva deyil ola gül xar ilə ənis,
Biganələr kimi baxa bülbül kənardən.
Əğyarə şərhi-hal qılıb şikvə eyləməz,
Yüz min cəfa yetişsə əgər yarə yardan.
Peyğami-yarə müntəzirəm ki, can verəm,
Ya Rəb, xilas qıl məni bu intizardən.
Müşküldü kağız ilə qılam yarə ərzi-hal,
Çoxdur şikayətim ona bu ruzgardən.
Pamal qıldı dəhr ümidim nihalını,
Dehqan kəsər nihalı əgər düşsə bardən.
Məxmuri-nəşəyi-meyi-qəflət olan Vəfa,
Bidar.olaydı kaş bu xabi-xumardən.

(Ø , æ.18

Mehdiqulu xan Şuşa və Tiflis şəhərlərində dövlət məktəblərində təhsil almış, 1871-ci ildə hərbi xidmətə başlamış və elə həmin ildə də "Zati-aliləri İmperatoru 1871-ci ildə Tiflisdə qarşılamaya görə" medalı ilə mükafatlandırılmışdır. 1871-ci ilin 9 noyabr tarixində praporsik rütbəsinə yüksəldilmiş, 1874-cü ildə Peterburqdakı zədəgən övladları üçün nəzərdə tutulmuş Paj hərbi korpusunda oxumuşdur.

O, 1976-cı ildən etibarən süvari bölməsində hərbi xidmətini davam etdirmiş, 1877-ci ildə Qafqaz Hərbi Dairəsi komandanının xüsusi işlər üzrə köməkçisi təyin edilmişdir. 1877-1878-ci ill?rRus-Turk-muharib?si nəqatilmış, müharibəninbitməsindənsonra Qafqaza geri dönmüş və cəsurluğa, müharibədə iştiraka görə medallarla təltif edilmişdir.

Mehdiqulu xan 1879-cu ilin 21 aprel tarixində kornet rütbəsi (çar süvari qoşununda birinci zabit rütbəsi) verilərək Əlahəzrətin Kazak Mühafizəçiləri Alayına göndərilmiş, 1890-cı ildən 1895-ci ilə qədər ordu döyüş süvarisi olaraq rotmistr rütbəsində (çar atlı qoşun hissəsində və jandarmeriyada kapitana bərabər zabit rütbəsi) xidmət etmiş, Qafqaz Hərbi Dairəsi komandanının adyutantı olmuşdur. 1895-ci ildən sonra, o, polkovnik-leytenant rütbəsinə yüksəlmişdir. 1897-ci ildən 1900-cu ilə qədər Qafqaz Hərbi Dairəsində qərargah zabiti kimi xidmət etmişdir.

Xidməti qeydlərinə əsasən, o, Şuşada iki evdən ibarət ailə mülkünə, Xankəndi yaxınlığında iki karvansaraya, bağlara, dəyirmanlara sahib olmuşdur. Həmçinin, o, bacısı ilə birlikdə Xasavyurdda da bir mülkə də sahib olmuşdur. Mehdiqulu xanın Şuşadan başqa Malıbəyli, Qıyaslı, Bilağan, Əhmədvar, Qərvənd-Meydan, Salvard, Qaraqoyunlu, İlxıçılar və s. yerlərdə də mülkləri olmuşdur.

Xoş rəftarı, təvazökarlığı ilə seçilən Mehdiqulu xan eyni zamanda dərin savad və mütaliə sahibi olmuş, elmə, mədəniyyətə yüksək dəyər vermişdir. "Kaspi" qəzeti onun haqqında yazır: "Nadir Şərq kitablarını yığmaq və oxumaq onun ən sevimli məşğuliyyəti olmuşdur. Bu kitabları toplamaq xatirinə Mehdiqulu xan heç bir vəsait əsirgəməzdi. Onun şəxsi kitabaxanasındakı ədəbiyyat az-az yerlərdə tapılardı" ("Kaspi" qəzeti 1900-cu il, N 200). Xeyriyyəçiliklə də məşğul olan Mehdiqulu xan 1897-ci il fevralın 17-ində Şuşada öz xərcinə Azərbaycan əhalisi üçün qiraətxana açmışdır.

Xurşidbanu Natəvanın nəvəsi, qızı Xanbikənin oğlu Əkbər xan Naxçıvanski nənəsi haqqında xatirəsində dayısından da bəhs etmiş, onun bir sıra cəhətləri barədə başqa mənbələrdə rast gəlinməyən məlumatlar vermişdir. Həmin xatirədə oxuyuruq: "Dayım Vəfa bir qəribə şair idi. Yadımdadır ki, Bəhmən Mirzənin oğlu Şahrızaya (Vəfanın qızı Ağabikənin əri) padşah "Anna" nişanı göndərmişdi. Bu münasibətlə o Vəfanı da Şuşadan qonaqlığa çağırmışdı. Vəfa burada qonaqlıqda söz istəyir və deyir:

Aya fəxr konəd sineyi-to zan taze nişan,
Ya taze nişan fəxr konəd sineye-to.
Tərcüməsi:
Görəsən sənin sinən təzə nişanla fəxr edir,
Yoxsa təzə nişan sinənlə fəxr edir?

Vəfanın bu fərdindən sonra məclis pozulmuşdur. Ondan hamı çəkinirdi. Çünki knyaz məşhur duelçi idi. Onun duel tapançaları ölüncəyə qədər evində qalırdı" (X.Natəvan. Neçin gəlməz. Bakı: "Təhsil", 2012, s. 24).

Bu məlumatda uyğunsuzluq var. Həm başqa mənbələrdən, həm də Əkbər Naxçıvanskinin xatirəsində bir qədər sonra verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Ağabikənin əri Bəhmən Mirzənin oğlu yox, nəvəsi Əkbər Mirzə Qacardır.

Xatirə müəllifi davam edərək yazır: "Vəfa Tiflisdə Dondukovun yanında, sonra isə Şeremetyevin yanında adyutant olmuşdu. Dayım gözəl oğlan idi. Ala gözləri, sarı bığları, uca boyu var idi. Onun üzü əsl ləzgi üzü idi. Dondukov və Şeremetyevin arvadları dayıma çox hörmət edərlərmiş. Hətta deyilənə görə, knyaz gəlməsəymiş onların arvadları çörək yeməzlərmiş. Buna görə də sonralar Şeremetyev knyazı duelə çağırır. Qocur yaylağında Vəfa onu öldürür. Ümumiyyətlə, Tiflisdə bütün gürcü knyazları dayımdan qorxardı"(yenə orada, s.24).

(Davamı var)

İslam QIRİBLİ,
filologiya elmləri doktoru,
professor